

Analysis of political themes in the textbooks of the Azerbaijan Democratic Party (1945-1946): Based on Gramsci's theory of hegemony

Ramin Madadlou¹

DOI: [10.48308/piaj.2025.239536.1676](https://doi.org/10.48308/piaj.2025.239536.1676) Received: 2025/4/17 Accepted: 2025/9/22

Original Article

Extended Abstract

Introduction: The one-year rule of the Azerbaijan Democrat Party (ADP) in Iran (1945–1946) represents a critical juncture characterized by significant cultural initiatives, most notably the introduction of new Azerbaijani-language textbooks aimed at fostering a distinct regional identity. Despite the acknowledged importance of this educational campaign, the political and ideological content embedded within these textbooks has remained largely under-analyzed. This study seeks to address this gap by examining how the ADP government strategically articulated and disseminated its political perspectives through these official educational materials. The central research question explores the extent to which these textbooks functioned as instruments of political socialization and ideological consolidation, with particular attention to their role in constructing identity, legitimizing a preferred political order, and systematically discrediting the pre-existing Iranian socio-political system.

Methods: This research is situated within Antonio Gramsci's theory of hegemony, employing concepts such as *passive revolution* and *organic intellectuals* as analytical tools. Gramsci's framework emphasizes the pivotal role of civil society institutions—especially education—in cultivating consent and establishing legitimacy for ruling powers. The methodological approach adopted here is qualitative thematic analysis, applied rigorously to the content of six elementary school textbooks (*Vətən Dili*) published by the ADP government in 1946. The data were subjected to a multi-stage coding process (open, axial, and selective coding), with the aim of identifying recurring patterns and extracting basic, organizing, and ultimately overarching themes present in the texts.

1. Assistant Professor of Political Science, Department of Iranian Issues and Islamic Revolution Studies, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. madadlou@isu.ac.ir

Results and Discussion: The thematic analysis revealed that the ADP textbooks operated as central instruments within a deliberate hegemonic project. Six principal organizing themes emerged from the analysis: 1) A distinct Azerbaijani identity was systematically constructed, with strong emphasis on the Azerbaijani language and the selective reinterpretation of history around local figures and narratives that underscored Azerbaijan's cultural and historical separateness from the dominant Persian-centric Iranian identity. 2) The ADP and its institutions were actively legitimized as the authentic voice of the people and the rightful heirs to historical struggles for autonomy. 3) The pre-existing order—particularly the monarchy and the clergy—was systematically discredited as a source of tyranny and backwardness, thereby reinforcing the justification for the new regime. 4) Revolutionary socialist ideals and leftist terminology were pervasive throughout the texts, celebrating class consciousness, solidarity, and revolutionary action. 5) Soviet Azerbaijan and the USSR were consistently idealized as models of progress, justice, and socialist achievement, offering a blueprint for Azerbaijan's future. 6) Iran was depicted in an ambiguous manner, with Azerbaijan frequently portrayed as the true “homeland” in contrast to an often antagonistic and oppressive “Tehran.” The overarching theme unifying these findings can be summarized as: *“Engineering a Distinct Socialist Azerbaijani Identity: Establishing the Hegemony of the Democratic Party in Opposition to Traditional Iran.”* This theme highlights the methodical attempt to construct a new, socialist-aligned Azerbaijani identity, one fundamentally distinct from and in opposition to the established Iranian identity and socio-political order.

Conclusions: Viewed through a Gramscian lens, the findings underscore the ADP's strategic deployment of education and textbooks as core instruments of a *passive revolution*—an attempt to transform society from above in order to secure cultural and political hegemony. The party's *organic intellectuals* played a decisive role in shaping and disseminating this narrative. Despite these sophisticated efforts to engineer identity and manufacture consent, the hegemonic project ultimately collapsed. Its failure stemmed primarily from the absence of a deeply rooted and independent social base within Azerbaijan, coupled with the regime's critical dependence on external Soviet support. This reliance undermined its ability to secure broad and sustainable popular consensus, leaving the project vulnerable and short-lived.

Citation: Madadlou, Ramin. 2025. Analysis of political themes in the textbooks of the Azerbaijan Democratic Party (1945-1946): Based on Gramsci's theory of hegemony, Political and International Approaches, Autumn, Vol 17, No 3, PP 95-116.

تحلیل مضامین سیاسی کتب درسی فرقه دموکرات آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵): مبتنی بر نظریه هژمونی گرامشی

رامین مددلو^۱

DOI: [10.48308/piaj.2025.239536.1676](https://doi.org/10.48308/piaj.2025.239536.1676)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۳۱

مقاله پژوهشی

چکیده مبسوط

مقدمه و اهداف: دوره یک‌ساله حکومت فرقه دموکرات آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵) به رهبری پیشه‌وری، مقطعی مهم در تاریخ معاصر ایران است که با تلاش برای ایجاد ساختارهای سیاسی و فرهنگی متمایز از جمله تدوین کتب درسی به زبان آذربایجانی همراه بود. علی‌رغم اهمیت نظام آموزشی این دوره، تحلیل نظام‌مند محتوای سیاسی و ایدئولوژیک کتب درسی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش با هدف واکاوی چگونگی بازنمایی مفاهیم و دیدگاه‌های سیاسی حکومت فرقه در متون آموزشی رسمی آن دوره انجام شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که کتب درسی فرقه دموکرات چگونه در راستای جامعه‌پذیری سیاسی و تثبیت ایدئولوژی حاکم، به ساخت هویت، معرفی نظم سیاسی مطلوب و بی‌اعتبارسازی نظم پیشین می‌پرداختند؟

روش: این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی و مفاهیم مرتبط آن مانند انقلاب منفعل و روشنفکران ارگانیک به تحلیل موضوع پرداخته است. نظریه هژمونی بر نقش نهادهای جامعه مدنی، به‌ویژه آموزش در کسب رضایت و مشروعیت برای قدرت حاکم تأکید دارد. روش تحقیق، تحلیل مضمون کیفی است که بر روی متن شش جلد کتاب درسی دوره ابتدایی (کلاس‌های اول تا ششم) حکومت فرقه دموکرات اعمال گردید. داده‌ها با استفاده از فرایند شش مرحله‌ای و سه سطحی (کدگذاری آزاد، محوری و گزینشی) تحلیل شدند که منجر به شناسایی مضامین پایه، سازمان‌دهنده و در نهایت، مضمون فراگیر پژوهش شد.

یافته‌ها: تحلیل مضامین نشان می‌دهد که کتب درسی فرقه دموکرات به عنوان ابزاری کلیدی در یک پروژه هژمونیک عمل می‌کردند. شش مضمون سازمان‌دهنده اصلی شناسایی شد: ۱) ساخت هویت متمایز آذربایجان بر دو پایه زبان و تاریخ؛ این کتب با تأکید فراوان بر زبان آذربایجانی و بازخوانی تاریخ با محوریت قهرمانان و روایت‌های محلی، هویتی مستقل و متمایز از هویت ایرانی مسلط را مهندسی می‌کردند. ۲) تثبیت جایگاه مردمی فرقه

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، گروه آموزشی مسائل ایران و مطالعات انقلاب اسلامی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران. madadlou@isu.ac.ir

دموکرات و نهادهای آن: فرقه به عنوان نماینده حقیقی آرمان‌های مردم آذربایجان و تداوم مبارزات تاریخی (مانند مشروطه) معرفی می‌شد و نهادهای آن (مانند مجلس ملی) نماد حاکمیت مردم قلمداد می‌گردید. (۳) بی‌اعتبارسازی نظم پیشین (دین و سلطنت): نهاد سلطنت و روحانیت به عنوان نمادهای استبداد، کهنه‌پرستی و عامل عقب‌ماندگی مورد نقد و تخریب قرار می‌گرفتند تا زمینه برای پذیرش نظم جدید فراهم شود. (۴) ترویج آرمان‌های سوسیالیسم انقلابی: مفاهیم و واژگان چپ‌گرایانه (خلق، زحمتکش، مبارزه طبقاتی، نقد بورژوازی) به وفور استفاده می‌شد و روحیه انقلابی و ارزش‌های سوسیالیستی ستایش می‌گردید. (۵) ترسیم آذربایجان شوروی به‌مثابه الگو و شوروی به‌مثابه آرمان‌شهر: جمهوری سوسیالیستی آذربایجان و اتحاد شوروی به عنوان نمونه‌های پیشرفت، عدالت و الگوی مطلوب برای آینده آذربایجان ایران به تصویر کشیده می‌شدند. (۶) ترسیم تصویر متمایز از ایران: رابطه با ایران در هاله‌ای از ابهام و تمایز ترسیم می‌شد؛ ضمن اشاره به ایران به عنوان واحد جغرافیایی، هویت آذربایجانی به عنوان وطن اصلی برجسته و گاه تقابل میان آذربایجان آزادی‌خواه و تهران مستبد مطرح می‌گردید. مضمون فراگیر مستخرج از این یافته‌ها «مهندسی هویت متمایز و سوسیالیستی آذربایجان: استقرار هژمونی فرقه دموکرات در تقابل با ایران سنتی» بود که نشان‌دهنده تلاش سیستماتیک برای ساخت هویتی جدید، با جهت‌گیری سوسیالیستی و در تضاد با هویت و نظم ایرانی مسلط است.

نتیجه‌گیری: یافته‌های پژوهش، منطبق با نظریه گرامشی نشان می‌دهند که فرقه دموکرات از نظام آموزشی و کتب درسی به عنوان ابزار اصلی در یک انقلاب منفعل برای کسب هژمونی فرهنگی و سیاسی بهره برد. روشنفکران ارگانیک فرقه در تدوین این متون نقش کلیدی داشتند. این پروژه هژمونیک با وجود تلاش برای مهندسی هویت و کسب رضایت، به دلیل فقدان پایگاه اجتماعی مستقل و وابستگی به شوروی ناتوان از ایجاد اجماع فراگیر بود و نهایتاً با شکست مواجه شد.

واژگان کلیدی: فرقه دموکرات پیشه‌وری، نظریه هژمونی، تحلیل مضمون، ایران، شوروی، آذربایجان.

استناددهی: مددلو، رامین. ۱۴۰۴. تحلیل مضامین سیاسی کتب درسی فرقه دموکرات آذربایجان (۱۳۲۴-۱۳۲۵): مبتنی بر نظریه هژمونی گرامشی، رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، پاییز، سال ۱۷، شماره ۳، ۹۵-۱۱۶.

۱. مقدمه

پژوهش حاضر با هدف تحلیل سیاسی کتب درسی انتشار یافته از سوی فرقه دموکرات به بررسی چگونگی بازتاب مفاهیم آشکار و پنهان و نیز دیدگاه‌های سیاسی دولت پیشه‌وری در کتب درسی فرقه می‌پردازد. به این منظور با استفاده از روش تحلیل مضمون، مضامین، زبان و چارچوب‌بندی موجود در این کتب مورد بررسی قرار گرفته و با استفاده از نظریه هژمونی گرامشی تلاش دارد نشان دهد چگونه این کتب به عنوان ابزارهای اجتماعی‌سازی سیاسی و انتقال ایدئولوژیک عمل کردند. پرسش اصلی پژوهش آن است که دولت فرقه دموکرات پیشه‌وری در تلاش بود چه تصویر سیاسی از طریق مفاهیم و دیدگاه‌های سیاسی مندرج در کتب درسی فرقه، در ذهن دانش‌آموزان آذربایجان نقش ببندد. فراتر از منظر تاریخی فرقه دموکرات، این پژوهش در تلاش است درکی عمیق‌تر از نقش تعلیم و تربیت در تثبیت قدرت سیاسی و پیشبرد اهداف سیاسی و ایدئولوژیک ارائه دهد.

اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر در آن است که با آشکارسازی سازوکارهای هژمونیک در متون آموزشی فرقه دموکرات، می‌توان برخوردار از بینشی تاریخی شد که برای تحلیل سیاست‌های آموزشی جمهوری اسلامی و تقویت هویت اسلامی-ایرانی در برابر گفتمان‌های رقیب مفید باشد. به شرح بیشتر پژوهش حاضر از سه منظر ذیل برای دوران کنونی حائز اهمیت است:

الف. فهم ریشه‌های تاریخی مسائل معاصر: فهم سیاست‌های هویتی، زبانی و آموزشی دوره فرقه دموکرات پیشه‌وری درک بهتر ریشه برخی از مسائل و حساسیت‌های هویتی و زبانی را در دوران کنونی ممکن می‌سازد. چراکه نسبت هویت محلی با هویت ملی، نسبت زبان محلی با زبان ملی و تعامل با قدرت‌های خارجی همچنان از مسائل نظام جمهوری اسلامی است و پژوهش‌هایی از این دست می‌تواند به سیاست‌گذاران در طراحی راهبردهای فرهنگی مبتنی بر تجربه‌های تاریخی کمک کند.

ب. تحلیل کارکرد آموزش در مهندسی هویت و جامعه‌پذیری سیاسی: تحلیل سازوکارهای به کار رفته در کتب درسی فرقه می‌تواند به فهم بهتر و عمیق‌تر مکانیسم‌های آموزش در راستای اهداف سیاسی یاری رساند.

ج. تداوم و گسست در مسأله آذربایجان: ملی‌گرایی ایرانی در دوران کنونی همچنان با مسأله آذربایجان مواجه است. در سه وجه قومی، ملی و دینی رخداد فرقه دموکرات پیشه‌وری یکی از ریشه‌های مسأله آذربایجان شمرده می‌شود و شناخت دقیق این ریشه به ترسیم صحیح خطوط مسأله در دوران کنونی کمک خواهد نمود.

۲. پیشینه پژوهش

جمیل حسنی در دو کتاب «آذربایجان: در چهارراه تاریخ» (Həsənlı, 2023) و «تبریز در سال ۱۹۴۶: پیروزی و تراژدی حکومت ملی» (Həsənlı, 2024) با تمرکز بر زمینه‌های بین‌المللی بحران و مسأله زبان در ایران چگونگی بهره‌بردن باکو و مسکو از این دو را جهت ایجاد یک منطقه حائل در مرزهای جنوبی شوروی به بحث گذاشته و بحران آذربایجان را نقطه شروع تقابل بلوک شرق و غرب معرفی کرد. یرواند

آبراهامیان در مقاله «آذربایجان: حزب توده و فرقه دموکرات» نقطه شروع بحران آذربایجان را بی‌اعتنایی و تمسخر درخواست‌های توجه به زبان ترکی دانست (آبراهامیان، ۱۳۷۰: ۴۵۴). صادق ساری‌سامان نیز در مقاله «حکومت ملی آذربایجان و افکار عمومی ترکیه» با بررسی اخبار و مقالات منتشره وقت در مطبوعات ترکیه به این نتیجه رسید که دولت و مطبوعات ترکیه فرقه دموکرات را یک حرکت سیاسی بلشویکی به رهبری شوروی دانسته و نگاه منفی بدان داشتند، و رخدادهای فرهنگی و زبانی آذربایجان نادیده گرفته می‌شد (Sarısaman, 2018: 181).

محمدجعفر چمنکار هم در مقاله «تأثیرات شوروی بر ساختار اقتصادی و فرهنگی فرقه دموکرات آذربایجان» با بررسی مطبوعات و کتب ادبی منتشره از سوی فرقه به این نتیجه رسید که سیاست کلی الحاق داوطلبانه آذربایجان ایران به آذربایجان شوروی در بستر فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی نشر می‌یافت (چمنکار، ۱۴۰۲: ۷۱). محمدرضا هیئت در مقاله «برپایی حکومت ملی آذربایجان و سیاست زبان» جزو محدود پژوهشگرانی است که به کتب درسی شش‌گانه فرقه دموکرات پیشه‌وری پرداخت و در بخشی از مقاله خود به بررسی مختصر ساختار و تمرکز کتب درسی بر آذربایجان به عنوان وطن دست زد (Heyet, 2020). در حالی که کتب درسی به عنوان یکی از عناصر کلیدی زیرساخت آموزش عمومی و یکی از ابزارهای اساسی انتقال مفاهیم و دیدگاه‌های سیاسی و ایدئولوژیکی به نسل تحت تعلیم در فرایند جامعه‌پذیری سیاسی شناخته می‌شوند (Apple, 2004: 139)؛ شاهد عدم تمرکز و توجه به محتوای کتب درسی منتشره از سوی فرقه دموکرات در آثار پژوهشگران این حوزه هستیم. پژوهش حاضر تلاش خواهد کرد این نقیصه را از منظر مفاهیم سیاسی تا حدی رفع کند.

۳. چارچوب نظری و روشی

نظریه هژمونی آنتونیو گرامشی چارچوبی تحلیلی برای بررسی سازوکارهای تثبیت قدرت سیاسی از طریق رهبری فرهنگی-ایدئولوژیک ارائه می‌دهد. در این نظریه، هژمونی به فرآیندی اشاره دارد که طی آن طبقه حاکم، جهان‌بینی و ارزش‌های خود را به مثابه عقل سلیم در جامعه نهادینه می‌کند و از طریق ایجاد اجماع ایدئولوژیک، گروه‌های فرودست را وادار می‌سازد منافع آن طبقه را به عنوان منافع عمومی درونی سازند. گرامشی با تمایزگذاری بین دولت (نهادهای قهری) و جامعه مدنی (نهادهای فرهنگی-ترویجی)، هژمونی را عمدتاً محصول عملکرد نهادهای جامعه مدنی مانند آموزش، رسانه و مذهب می‌داند که ایدئولوژی مسلط را طبیعی‌سازی می‌کنند. این نهادها با تولید رضایت خودانگیخته، نیاز به اعمال زور را کاهش داده و ثبات نظم موجود را تضمین می‌نمایند (Simon, 1991: 24). آموزش در این چارچوب، صرفاً انتقال دانش نیست، بلکه فرآیندی از جامعه‌پذیری سیاسی است که از طریق درونی‌سازی ایدئولوژی حاکم، مشروعیت ساختار قدرت را بازتولید می‌کند. کتب درسی به عنوان ابزارهای کلیدی نهاد آموزشی، نقشی دوگانه ایفا می‌نمایند: نخست، بازنمایی روایت هژمونیک به عنوان تنها گزینه معتبر و دوم، حذف یا تحریف گفتمان‌های رقیب. این فرآیند، هژمونی را نه از طریق اجبار، بلکه با شکل‌دهی به ادراکات و باورها تثبیت می‌کند (Martin, 2023).

گرامشی با طرح مفهوم انقلاب منفعل استراتژی طبقه حاکم را برای بازسازی هژمونی تشریح می‌کند. برخلاف انقلاب‌های رادیکال، انقلاب منفعل فرآیندی از بالا به پایین است که بدون تکیه بر مشارکت فعال مردم و با جذب گزینشی مطالبات مردمی و اجرای اصلاحات ظاهری، ساختارهای اساسی قدرت را حفظ می‌نماید. نمونه آن استفاده از نهادهای آموزشی برای بازتولید روایت‌های هژمونیک تحت پوشش اصلاحات آموزشی است. (Simon, 1991: 56-57). نقش روشنفکران نیز در این نظریه محوری است. گرامشی میان روشنفکران سنتی (مانند دانشگاهیان و روحانیون) و روشنفکران ارگانیک که از درون طبقات خاص برآمده‌اند تمایز قائل می‌شود.

روشنفکران سنتی با نفوذ در نهادهای فرهنگی، طبیعی‌سازی منافع طبقه حاکم را تسهیل می‌کنند، حال آنکه روشنفکران ارگانیک می‌توانند با تولید گفتمان انتقادی، اجماع هژمونیک را مختل سازند. گرامشی بر این باور است که هژمونی از طریق تأمین رضایتی که طبیعی و حتمی جلوه کند به دست می‌آید. روشنفکران در این فرآیند ایده‌ها و روایت‌هایی را تولید می‌کنند که نظم سیاسی و اقتصادی موجود را معقول‌ترین و عادلانه‌ترین گزینه نشان دهد. این فرایند رهبری فرهنگی است که در آن روشنفکران تلاش می‌کنند ارزش‌های طبقه حاکم را در لایه‌های مختلف جامعه نفوذ دهند و آن را به‌عنوان حقیقت مسلم اجتماعی به مردم معرفی کنند (Gramsci, 1992: 3-4). همان‌طور که طبقه حاکم انقلاب منفعل را پیاده می‌کند، روشنفکران نقش کلیدی در گسترش ایده‌هایی دارند که این تغییرات را توجیه می‌کند.

این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب هژمونی گرامشی، محتوای سیاسی کتب درسی منتشرشده توسط دولت فرقه دموکرات پیشه‌وری در آذربایجان را تحلیل می‌کند. هدف، آشکارسازی سازوکارهایی است که این متون به‌عنوان ابزارهای جامعه‌پذیری سیاسی، مشروعیت‌بخشی به قدرت و انتقال ایدئولوژی مسلط به کار گرفته‌اند. تمرکز بر نحوه بازنمایی روایت‌های تاریخی، حذف گفتمان‌های رقیب و طبیعی‌سازی ایدئولوژی حاکم از طریق محتوای آموزشی خواهد بود. همچنین در پژوهش حاضر از تحلیل مضمون به روش قیاسی به عنوان روش پژوهش استفاده خواهد شد. هدف از بکار بردن تحلیل مضمون، کشف مضامین کیفی و درک معنای عمیق‌تر داده‌هاست. به این منظور، از فرایند گام به گام تحلیل مضمون در قالب سه مرحله، شش گام و بیست اقدام شیخ‌زاده (شیخ‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۷) استفاده خواهد شد:

فرایند گام به گام تحلیل مضمون		
مرحله	گام	اقدام
۱. تجزیه و توصیف متن	۱. آشنا شدن با متن	- مکتوب کردن داده‌ها (در صورت لزوم) - مطالعه اولیه و مطالعه مجدد داده‌ها - نوشتن ایده‌های اولیه
	۲. ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری	- پیشنهاد چارچوب کدگذاری و تهیه قالب مضامین - تفکیک متن به بخش‌های کوچک‌تر - کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
	۳. جست و جو و شناخت مضامین	- تطبیق دادن کدها با قالب مضامین - استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاشته متن پالایش و بازبینی مضامین
۲. تشریح و تفسیر متن	۴. ترسیم شبکه مضامین	- بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای مستخرج - مرتب کردن مضامین - انتخاب مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر - ترسیم نقشه(های) مضامین - اصلاح و تأیید شبکه(های) مضامین
	۵. تحلیل شبکه مضامین	- تعریف و نام‌گذاری مضامین - توصیف و توضیح شبکه مضامین
۳. ترکیب و ادغام متن	۶. تدوین گزارش	- تلخیص شبکه مضامین و بیان مختصر و صریح آن - استخراج نمونه‌های جالب داده‌ها - مرتبط کردن نتایج تحلیل با سؤالات تحقیق و مبانی نظری - نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها
جدول شماره ۱. (شیخ‌زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۷۸)		

۴. نگارش کتب درسی

با پایان جنگ جهانی دوم فرقه دموکرات آذربایجان به عنوان بخشی از پروژه کمربند امنیتی جنوب شوروی تشکیل و عهده‌دار تشکیل دولتی شد که شوروی زمینه سیاسی - نظامی آن را تنظیم نموده بود. سیاست‌های همگن‌سازی و تغییر جایگاه سیاسی و اجتماعی آذربایجان در دوره پهلوی اول (Ahmadoghlu, 2019: 261) باعث شده بود، شوروی را به این نتیجه برساند که می‌تواند زمینه سلبی نارضایتی از دوره پهلوی اول را به زمینه ایجابی تشکیل دولت فرقه دموکرات تفسیر کند. میرجعفر باقرف، دبیر اول حزب کمونیست آذربایجان شوروی رهبری آن را به سیدجعفر پیشه‌وری پیشنهاد داد و با پذیرش وی فرقه در ۱۲ شهریور ۱۳۲۴ اعلان موجودیت کرد (مرادی مراغه‌ای، ۱۳۸۸: ۸۵) و در ۲۱ آذر ۱۳۲۴ قدرت را در تبریز به دست گرفت. بند ششم از اصل سوم دستورالعمل «درباره اقدام به تشکیل یک حرکت تجزیه‌طلبانه در آذربایجان جنوبی و دیگر استان‌های ایران شمالی» دفتر سیاسی کمیته مرکزی حزب کمونیست اتحاد شوروی با امضای استالین، درباره افتتاح مدارس و نشر روزنامه و کتاب به زبان‌های آذربایجانی، گوردی، ارمنی و آسوری در آذربایجان بود (جوادی، ۲۰۲۳). بندهای ۲۷ و ۳۰ مرامنامه فرقه مصوب ۱۲ مهر ۱۳۲۴ کنگره نخست فرقه نیز با تأکید بر تحصیل به زبان مادری و نگارش کتب درسی جدید ناظر به این اصل تنظیم شده بود. (حیدری، ۱۳۹۶: ۲۵۹) همچنین بر تهیه و تدریس کتب درسی به زبان آذربایجانی در بند ۱۰ فرمان رسمیت یافتن زبان آذربایجانی پس از تشکیل دولت فرقه تأکید شده بود (Heyet, 2020). پیشه‌وری ۲۸ آذر ۱۳۲۴ به وزارت معارف دولت فرقه دستور داد شعبه تهیه کتب درسی را تشکیل داده و ظرف مدت یک ماه کتب درسی کلاس‌های اول تا چهارم را به زبان آذربایجانی تهیه کند (Məmmədov, 2018). علی قلی اوغلو جوادزاده، معروف به علی توده، به مسئولیت این مهم انتخاب گردید؛ (لاهرودی، ۲۰۰۷: ۵۵) نگارش و چاپ چهار کتب نخست شش ماه به طول انجامید. در تابستان ۱۳۲۵ نیز دو کتاب درسی پنجم و ششم ابتدایی نگارش و چاپ شد و از ابتدای مهرماه ۱۳۲۵ در مدارس آذربایجان ایران تحصیل با کتب درسی فرقه آغاز گردید (حیدری، ۱۳۹۶: ۴۵۷). عنوان یکسان کتب وطن دیلی (زبان وطن) بود و محتوا با استفاده از الفبای فارسی نگارش یافته بود.

پایان پشتیبانی شوروی از فرقه دموکرات توان فرقه را برای حکمرانی تهی ساخت و زمزمه‌های جدایی از ایران شیعه پایگاه مردمی آن را فروپاشید. پایان عمر دولت فرقه در ۲۱ آذرماه ۱۳۲۵ بود؛ به دنبال آن کتب درسی فرقه از مدارس جمع‌آوری شده و در ۲۶ آذر آن سال در میادین شهرهای آذربایجان سوزانده شدند (اطلاعات، ۱۳۲۵: ۸). با این حال تعدادی از نسخ کتب درسی مزبور باقی مانده و در سال ۱۳۵۸ پس از پیروزی انقلاب اسلامی از سوی انتشارات فرزانه تحت عنوان آنا دیلی (زبان مادری) تجدیدچاپ شدند.

۵. ساختار کتب درسی

شش کتاب درسی فرقه دموکرات آذربایجان را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: سه کتاب نخست با متون ساده‌تر و حجم کمتر، و سه کتاب بعدی با متون پیشرفته‌تر و حجمی بیش از دو برابر. زبان مورد استفاده در این کتب «آذربایجانی» ذکر شده است.

۱.۵. کتب درسی دسته نخست:

عمدتاً بر موضوعات تحصیلی تمرکز داشته و محتوای سیاسی کمتری دارند.

- **کتاب اول (۸۲ صفحه):** شامل مقدمه‌ای با تأکید بر احیای زبان مادری (بیرنجی کتاب، ۱۳۲۵: ۲) بود. محتوای آن آموزش الفبا و جملات ساده و سپس نثر و شعر ساده، داستان حیوانات، ضرب‌المثل، داستان کوتاه کودکان و ملانصرالدین، به همراه دو شعر درباره وطن و آذربایجان را در بر می‌گرفت (بیرنجی کتاب، ۱۳۲۵).
- **کتاب دوم (۸۷ صفحه):** محتوای آن به پنج بخش تقسیم می‌شد: مفاهیم اجتماعی (مانند کمک به مادر، پاکیزگی)، مفاهیم جغرافیایی و زیستی (مانند جهات، طبیعت، روستا)، فرهنگ عامه (مانند نوروز)، تاریخ (درسی درباره کیاگزار، پادشاه دوران باستان) و یک درس سیاسی با عنوان «عید ۲۱ آذر» (ایکینجی کتاب، ۱۳۲۵).
- **کتاب سوم (۱۱۲ صفحه):** با حجم بیشتر و نثرهای طولانی‌تر، شامل مفاهیم اجتماعی (داستان‌های اخلاقی، زندگی مدرن)، مفاهیم جغرافیایی و زیستی (تپه، کوه، تبریز، حیوانات) و تاریخ (درسی با عنوان «دو دوست» با ذکر یاد ستارخان و باقرخان) بود (اوچونجی کتاب، ۱۳۲۵).

۲.۵. کتب درسی دسته دوم:

محتوای سیاسی بیشتری داشته و ساختار پیچیده‌تری دارند.

- **کتاب چهارم (۱۸۳ صفحه):** به شش بخش تقسیم شده بود: ادبیات (شرح حال و آثار شاعران و نویسندگان کلاسیک آذربایجان و ایران، ادبای قرن نوزدهم قفقاز/شوروی، نویسندگان روس، و شاعران عضو یا طرفدار فرقه مانند علی فطرت، محمدبی‌ریا و میرمهدی اعتماد)، تاریخ (هفت درس درباره تاریخ آذربایجان از ماد تا مشروطه، با تمرکز بر چهره‌هایی چون بابک و شاه اسماعیل)، جغرافیا (مفاهیم کلی، جغرافیای ایران و همسایگان، جغرافیای طبیعی و اقتصادی آذربایجان، و درسی درباره آذربایجان شوروی، بهداشت و علم‌الاشیا). (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵).
- **کتاب پنجم (۲۴۴ صفحه):** این کتاب صرفاً ادبی بود و مقدمه‌ای در باب اهمیت وطن‌دوستی داشت (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: مقدمه). شامل سه بخش بود: آثار ادبای آذربایجانی (بسیاری عضو یا طرفدار فرقه مانند بی‌ریا، توده، چاوشی؛ و نیز چهره‌های قفقازی/شوروی چون صابر و جلیل محمدقلی‌زاده)، ادبیات معاصر خلق‌های همسایه (روسیه، ایران، کرد، ارمنی؛ مانند گورکی و بهار) و نقل‌ها (داستان‌های عامیانه، ضرب‌المثل و چیستان). (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵).
- **کتاب ششم (۳۰۰ صفحه):** این کتاب نیز ادبی بود و مقدمه کتاب پنجم را تکرار می‌کرد. آثار ادبای مختلف را در چهار دسته ارائه می‌داد: شعرای کلاسیک آذربایجانی (فضولی، صائب)، ادبای قفقاز/شوروی (مانند واقف، آخوندزاده، وزیرف)، ادبای آذربایجان ایران (مانند نباتی، رشیدیه، معجز شبستری، ذاکر) و ادبای جهانی (پوشکین، هوگو، سعدی) (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵). بسیاری از ادیبان معاصر ذکر شده، عضو فرقه یا طرفدار شوروی بودند. برخی دروس حجم قابل توجهی داشتند،

مانند آثاری از آخوندزاده (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۳۶-۴۱)، پوشکین (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۹۷-۲۴۷)، وزیرف (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۷۴-۱۰۴) و هوگو (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۲۵۱-۲۷۹).

۶. مضامین سیاسی کتب درسی

جهت ترسیم مضامین سیاسی کتب درسی با استفاده از روش شیخزاده و همکاران متون در سه مرحله کدگذاری آزاد، محوری و گزینشی مورد بررسی قرار گرفتند (فلیک، ۱۳۹۴: ۳۳۰). در مرحله کدگذاری آزاد خط به خط متون مطالعه و مفاهیم اصلی آنها تحت عنوان مضامین پایه استخراج شد. دو شیوه کدگذاری در این مرحله عبارت بود از استفاده از زبان و واژگان متون و نیز کدها و مفاهیم کلیدی که بر اساس مفاهیم موجود در متون از سوی پژوهشگر فهم می‌شد. سپس با کدگذاری محوری، مضامین پایه استخراج شده دسته‌بندی شده و پیوند میان مفاهیم خام و جدا از هم که در ظاهر بی‌ارتباط اما در نهان مرتبط به هم بودند برقرار شد؛ همچنین کدهای فرعی به کدهای اصلی مرتبط شدند و بدین ترتیب مضامین سازمان‌دهنده مشخص شد. در مرحله سوم، کدگذاری گزینشی، همان فرایند پیشین در سطحی عمیق‌تر تکرار شد و در نهایت مضمون فراگیر تنظیم شد.

۱.۶. مضامین پایه و سازمان‌دهنده

در قالب جدول شماره ۲ مضامین پایه و سازمان‌دهنده محتوای سیاسی کتب درسی فرقه دموکرات پیشه‌وری در ادامه آورده شده است:

مضامین پایه و سازمان دهنده کتب درسی فرقه دموکرات پیشه‌وری		
مضامین سازمان دهنده	مضامین پایه	ردیف
ساخت هویت متمایز آذربایجان بر دو پایه زبان و تاریخ	۱ اطلاق وطن بر آذربایجان، وطن تاریخی، وطن: بهشت، وطن گرایی لازمه ایمان، تعهد اجتماعی به وطن، اختصاص وطن بر آذربایجان، اولویت وطن بر فرد، وطن موضوع عشق، وطن در جایگاه پس از خدا، ستایش نگاهبانی از وطن، وطن دلیل افتخار، وطن سرزمین مادری، تقدیس فدا کردن جان در راه وطن، اطلاق ملت بر مردم آذربایجان، فهم تاریخی از ملت آذربایجان، وجود ملت مشروط به استقلال، آذربایجان جغرافیای زیستی، ستایش طبیعت آذربایجان، آذربایجان یادگار زرتشت، ترویج سنن اجتماعی، نوروز: سنت و رسم اجتماعی آذربایجانی، مرکزیت تبریز در آذربایجان، تبریز دلیل افتخار، قهرمان‌پروری تبریز، تبریز پایتخت آذربایجان، صنایع ملی آذربایجان، تعلق شاعر به آذربایجان و زبان و مردم خودش، مردم گرایی، زبان آذربایجانی زبان ملت آذربایجان، زبان آذربایجانی زبان مادری آذربایجان، زبان آذربایجانی زبان ملی آذربایجان، مفید بودن آموزش به زبان آذربایجانی به عنوان زبان مادری، ستایش نگارش به زبان آذربایجانی، زبان آذربایجانی زبان مقبول مردم، جداسازی زبان آذربایجانی از زبان ترکی، هویت مجزای زبانی در آذربایجان (مجزا از عربی و فارسی و عثمانی)، ملاکین و بورژواها درصدد تغییر زبان آذربایجان به فارسی و عربی و عثمانی، ترجمه اشعار فارسی به آذربایجانی، نسبت پوشکین به زبان فرانسه و روسی شبیه نسبت دانش‌آموزان به زبان فارسی و آذربایجانی، عدم اشاره به فارسی‌سرا بودن نظامی گنجوی، صائب تبریز: شعار آذربایجانی‌سرا، صائب شاعر بزرگ آذربایجان، ستارخان و باقرخان: قهرمانان وطن، بابک: قهرمان آذربایجان، قهرمانان اسطوره ای آذربایجان: کوراوغلی، قهرمانان آذربایجان: شیخ محمد خیابانی، ریشه‌های تاریخی آذربایجان، آذربایجان بازمانده دولت ماد، ارجاع تاریخی به مفاهیم مبارزه با تجاوزکاران و حفظ استقلال، ترسیم تاریخی سرزمین آذربایجان دربردارنده همدان، ارجاع نام آذربایجان به آتروپاتکان، آذربایجان فرزندان مادها، دوگانه سازی ماد و پارس و تبدیل امروزین آنان به آذربایجان و ایران، ورود اسلام به آذربایجان با اشغالگری عرب، تصویرسازی قومی و اشغالگر از مسلمانان عرب، رهگیری مفاهیم آزادی و استقلال در دل تاریخ، قهرمانان تاریخی آذربایجان: جوانشیر، قهرمانان تاریخی آذربایجان: بابک، آذربایجان: همیشه مقاومت در برابر اشغال، روایت قهرمانانه از شاه اسماعیل در جنگ چالدران، صفویه دولتی با ریشه آذربایجانی، قهرمانان آذربایجان: شاه اسماعیل صفوی، شاه اسماعیل نماد وطن‌پرستی، مشروطه: قیام آذربایجان برای آزادی، یادکرد نصب مجسمه ستارخان، اشاره به قلباشان صفوی، قهرمانان آذربایجان: کوراوغلی و قاجاق نبی، شعرای قهرمان آذربایجان: نظامی و فضولی و خاقانی و نسیمی و صابر، ریشه‌های تاریخی استقلال‌خواهی و آزادی‌خواهی آذربایجان، مغول عامل تخریب، ترویج نظامی‌گری در راه وطن	

جایگاه مردمی فرقه دموکرات پیشه‌وری و نهادهای آن	۲ ۲۱ آذر روز تاریخی، روز ۲۱ آذر رخداد مردمی، نهادهای فرقه نهادهای ملی آذربایجان، دولت فرقه دموکرات پیشه‌وری دولت ملی مردم آذربایجان، حکومت فرقه دموکرات ادامه قیام مشروطه آذربایجان، حکومت فرقه آرزوی محقق شده ستارخان، مجلس ملی فرقه: نهاد مردمی، تمرکز بر مجلس ملی از بین نهادهای فرقه دموکرات، اطلاق مفهوم خودی بر فرقه دموکرات و رهبران آن، دولت فرقه دموکرات حکومت ملی آذربایجانی‌ها، توسعه یافتن در دستورکار دولت فرقه دموکرات، خدمات اجتماعی دولت فرقه دموکرات: یتیم‌خانه و آسفالت خیابان‌ها و کوچه‌ها، ساخت افق روشن و امیدبخشی به آینده با دولت فرقه دموکرات، راه‌حل رفع اختلافات از جمله اختلاف ارمنی و مسلمان: دولت فرقه دموکرات، افق روشن فرقه دموکرات برای روستا، تعریف فرقه دموکرات به عنوان مدافع طبقات پایین جامعه به خصوص روستاییان، فرقه دموکرات در کنار طبقات پایین جامعه، تقدیر از شبه‌نظامیان فدائی فرقه دموکرات
بی‌اعتبارسازی نظم پیشین: دین و سلطنت	۳ تطبیق خرافه بر دین، ضدیت با روحانیت، مخالفت با دیدگاه روحانیت تبریز، تطبیق روحانیت بر خرافه‌گرایی و عوام‌فریبی، مبارزه با کهنه‌پرستی، روحانیت حامل و نگهبان اصول کهنه، تحجر روحانیت: عدم اجازه نگارش، روحانیت عامل گسترش جهالت و موهومات، ستایش بی‌دینی، روحانیت مفت‌خور و قالتاق، ساختار سیاسی سلطنت یک ساختار کهنه و مربوط به گذشته، دین امری کهنه و مربوط به گذشته، هجو روحانیت به عنوان اشخاص جاهل، روحانیت قدرت‌طلب و عوام‌فریب و شارلاتان، نقد جامعه سنتی و نظام استبدادی، بهم پیوستگی نظام سیاسی استبدادی و رهبری علمای دینی، نقد سنت‌های کهنه و استبداد اجتماعی، نقد روحانیت متحجر، نیاز جامعه به بازتعریف دین و سنت، نقد ریاکاری دینی، نقد سنت‌های کهنه، فرسوده شدن قوانین و حاکمان و اشخاص منسوب به بورژوازی، منشاء قومی عربی دانش‌های دین اسلام، غزل فرم کهنه شعرسرایی، ساختار اجتماعی و سیاسی پهلوی: ساختار کهنه، انتقاد از اصلاحات ظاهری و بدون فکر، ضرورت گسترش علم

ترویج آرمان‌های سوسیالیسم انقلابی	۴ واژگان مرسوم در ادبیات چپ: خلق به جای مردم، تفسیر اجتماعی از ادبیات کلاسیک: بر اساس مفاهیم آزادی و عدالت و حقوق انسان، تمرکز بر روستائیان و ملاکین، تمرکز بر طبقات اقتصادی، واژگان مرسوم در ادبیات چپ: زحمتکش، ادبیات در خدمت طبقات اقتصادی محروم، طرفداری از گروه‌های اجتماعی محروم: رنجبر و کشاورز و زحمتکش و کارگر، تقدیس آزادی، اطلاق ترکستان به آسیای میانه، ضدیت با سرمایه‌داران، ویژگی اجتماعی مثبت ادیب: مبارز بودن، تبلیغ سوسیالیسم، ستایش محتوای اجتماعی شعر: آزادی و وطن و خلق (مردم) و استقلال و سعادت اجتماعی، ضدیت با بورژوازی، واژگان مرسوم در ادبیات چپ: بورژوازی، تقبیح پان‌ترکیسم، تقبیح ناسیونالیسم راست، توجه به فقر و روستا، ستایش از کارگران و حزب توده، نقد ظلم اجتماعی، فشار طبقه حاکم و ثروتمندان بر طبقات پایین جامعه، ضرورت نوسازی فرهنگی، ستایش انقلاب و بهم ریختن نظم اجتماعی ظالم، نقد تمایزات طبقاتی، ستایش روحیه انقلابی، اهمیت مقاومت کودکان و جوانان، اهمیت مبارزات پایین‌ترین طبقات اجتماعی جامعه، ستایش مرگ در راه آرمان عدالت، تقبیح ملاکین
ترسیم آذربایجان شوروی به مثابه الگو و شوروی به مثابه آرمانشهر	۵ مرکزیت ادبی آذربایجان شوروی، نگاه به ادبیات از منظر شورویایی، تصاویر روسی از مدرسه و کلاس و خانه، توسعه‌یافتگی آذربایجان شوروی به دلیل اتحاد با شوروی، استقلال آذربایجان شوروی به دلیل اتحاد با شوروی، آذربایجان شوروی یک آرمانشهر توسعه‌یافته، اهمیت راه‌آهن آذربایجان شوروی (ناقص بودن راه‌آهن آذربایجان ایران)، ضدیت با سیاست‌های تزار، آشنایی با ادبیات غرب و روس عامل روشنفکر شدن، تبلیغ روسیه شوروی، پیروی از روسیه شوروی عامل پیشرفت، ارتش نجات بخش سرخ شوروی: نجات آذربایجان از دست استبداد پهلوی، ستایش استالین، ستایش از ارتش سرخ شوروی، ستایش ضدیت با تزاریسیم و دین و خان و کاپیتالیسم، دفاع از حکومت شوروی، آثار ادبی آذربایجان شوروی جزئی از ادبیات وطن آذربایجان، قهرمان‌سازی از انقلاب اکبر و بولشویسم و سوسیالیسم، فهم از عدالت بر مبنای تاریخ معاصر روسیه، عدالت در معنای برابری، تفاوت‌گذاری میان فرهنگ و تمدن روسی و حکومت تزاری، اهمیت دادن به نمایشنامه و تئاتر تحت تاثیر آذربایجان شوروی، دولت جمهوری دموکرات آذربایجان و حزب مساوات به عنوان دولت و حزب ظالم، لقب خلق عاشقی برای یک عاشیق (لقب به سبک آذربایجان شوروی)، استانبول سرزمین بیگانه

ترسیم تصویر متمایز از ایران	تاریخ آذربایجان مستقل از ایران، جداسازی آذربایجان از ایران، ایران سرزمین تحصیلات دینی، تعلق آذربایجان به ایران از باب تفاوت‌گذاری با آذربایجان شوروی، به نحو پنهان مفهوم آذربایجان امری مجزا از ایران، دوگانه آذربایجان آزاد و تهران مستبد و جنگ این دو در مشروطه، عدم اشاره به فتح تهران توسط اردوی گیلان و بختیاری‌ها، بیان کلمه پایتخت برای تهران، همسایگی ایران با ترکیه (مستلزم برشمردن آذربایجان بخشی از ایران)، آذربایجان جزئی از ایران (به لحاظ جمعیت)، ترتیب دروس بخش جغرافیا: یک درس ایران و هفت درس آذربایجان و یک درس آذربایجان شوروی، ارس مرز بین آذربایجان (ایران) و آذربایجان شوروی، ضدیت با قاجار، قاجار پادشاهان ایران، تعلق تبریز به ایران، استفاده از واژه آذربایجان جنوبی به جای آذربایجان ایران، ایران درصدد اشغال قره‌باغ در دوره قاجار، روایت روسی از جنگ‌های ایران و روس	۶
جدول شماره ۲		

در شرح جدول شماره ۲ باید گفت مضامین پایه استخراج شده ذیل شش مضمون سازمان‌دهنده تجمیع شدند که هر یک نشان‌دهنده یکی از جنبه‌های اصلی ایدئولوژی سیاسی فرقه دموکرات پیشه‌وری هستند. در ادامه هر یک از مضامین سازمان‌دهنده شرح داده می‌شوند:

۱.۱.۶. ساخت هویت متمایز آذربایجان بر دو پایه زبان و تاریخ

این مضمون سازمان‌دهنده بر تلاش کتب درسی برای ایجاد و تقویت حس هویت متمایز برای آذربایجان تمرکز دارد. این هویت از طریق تأکید بر زبان و فرهنگ آذربایجانی، تأکید بر جدایی از ایران، بازسازی روایت‌های تاریخی و قهرمان‌سازی شخصیت‌های تاریخی و اسطوره‌ای شکل می‌گیرد. در درس عاجر سربانی آمده بود «عاجز زبان مادری خود و عظمت و استقلال وطن مادری خود را بالاتر از هر چیزی می‌دید» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۱۹). هدف این مضمون، القای این باور به دانش‌آموزان است که آذربایجان یک موجودیت مستقل با گذشته‌ای غنی و متمایز از ایران است. البته بایست دقت نمود که شاهد ادبیات راست ملی‌گرایانه (ناسیونالیسم بورژوازی) نیستیم بلکه چنین ادبیاتی تقییح نیز می‌شود؛ به طور مثال در درس جلیل محمدقلی‌زاده آمده است «در آن زمان در باکو نشریه‌ای به نام فیوضات متعلق به طبقه بورژوازی منتشر می‌شد... طرفدار ملت‌گرایی {ناسیونالیسم بورژوازی} بودند. به جای زبان آذربایجانی به زبان عربی-فارسی {لسان عثمانی} ترکیه پادشاهی می‌نوشتند» (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۹۶). با این حال متناسب با رویکرد چپ جاری در کتب درسی فرقه بایست از ساخت هویت سیاسی مستقل آذربایجان سخن گفت. در نتیجه از منظر کتب درسی آذربایجان یعنی مردمانی با مرزهای جغرافیایی، تاریخی و فرهنگی مشخص و مستقل که محور تمایز آن زبان آذربایجانی است. به طور مثال در درس نوروز

آمده بود «خلق آذربایجان همچون یک خلق بزرگ دارای تاریخی بزرگ، آداب ملی، اعیاد و ویژگی‌های خاص خود است. عید نوروز از جمله اعیاد بسیار قدیمی و ملی خلق ما است» (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۷۶).

۲.۱.۶. جایگاه مردمی فرقه دموکرات پیشه‌وری و نهادهای آن

این مضمون سازمان‌دهنده بر مضامین پایه‌ای تمرکز دارد که دولت فرقه دموکرات را به‌عنوان نماینده مشروع مردم آذربایجان و ادامه‌دهنده مبارزات تاریخی معرفی می‌کنند. این مضمون با تأکید بر دستاوردها و خدمات اجتماعی فرقه، سعی در ایجاد مقبولیت و حمایت از حاکمیت آن دارد. در درس روز نخست درس آمده است «دولت ملی ما جهت تحصیل برای ما هر چیزی آماده کرده است» (اوجونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۳). پیوند دادن فرقه با مبارزات تاریخی (مانند مشروطه، ستارخان و شیخ محمد خیابانی)، دولت فرقه را به‌عنوان تحقق آرمان‌های ملی و اجتماعی مردم آذربایجان معرفی می‌کند. این رویکرد به دانش‌آموزان این پیام را می‌دهد که فرقه تنها گزینه برای رهبری و پیشرفت آذربایجان است. در درس عید ۲۱ آذر آمده است «در ۲۱ آذر فرزندان آذربایجان پرچم آزادی را بر درب مجلس ملی آویختند» (ایکینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۸۶). در قطعه انتخاب شده از محمدلو عباسی نیز آمده است «برای آنان {مردم فقیر} مبارزه دموکرات‌های آذربایجان را در راه آزادی و خوشبختی جامعه شرح داده و موفقیت قطعی این مبارزات تاریخی در راه حق را در آینده‌ای نزدیک مژده دادم» (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۴۴).

۳.۱.۶. بی‌اعتبارسازی نظم پیشین: دین و سلطنت

این مضمون سازمان‌دهنده بر اساس مضامین پایه‌ای بنا شده که مفاهیم دین، سلطنت و ارباب-رعیتی را یک ساختار اجتماعی و اقتصادی بهم‌پیوسته، کهنه و متحجر معرفی می‌کند که فرقه دموکرات علیه این ساختار در حال مبارزه است. در درس قاسم بیگ ذاکر آمده است «شاعر همچنین در نقد وضعیت اجتماعی زمان خود، به خصوص درباره خان‌ها، روحانیون، تجار و اشخاصی دیگر همچون اینان که به تزار روس خدمت می‌کردند، اشعار انتقادی شدیدی نوشته بود» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۲۱) یا در درس سید ابوالقاسم نباتی آمده است «حاکمان مستبد آن دوران و روحانیون دروغگو و قالتاق در شاعر ذهنیت سیاسی همراه با نفرت و کینه‌ای عمیق ایجاد می‌کند» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۱۴) نیز در درس حق‌ویردیوف آمده است «حق‌ویردیوف فروپاشی اخلاقی طبقه مالک ... و استعمار را شرح داده و نشان می‌داد، به همین خاطر او دورویی، مفت‌خوری و قالتاق بودن روحانیون را نیز افشا می‌کرد» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۵۴).

دین بیش از سلطنت و نظام ارباب-رعیتی مورد توجه نگارندگان کتب درسی بوده و در متون مدنظر بیشتر به معنای نهاد روحانیت و روحانیون بکار رفته است؛ اگرچه از دین به عنوان اصول کهنه یاد شده است اما بیشتر طرد ساختار حکمرانی دین مطالبه شده است. ذکر این نکته ضروری می‌نماید که محتوای متون اگرچه دین‌ستیز است و در ستایش بی‌دینی اما نمی‌توان خداستیزی را از آن دریافت نمود. در درس جلیل محمدقلی‌زاده آمده است «جلیل محمدقلی‌زاده بی‌دین بود. او می‌دانست که ملایان و متوهمان

امکان چشم باز کردن را به خلق زحمتکش نمی‌دهند. به همین جهت او دین را به شدت نقد می‌کرد» (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۹۷)

۴.۱.۶. ترویج آرمان‌های سوسیالیسم انقلابی

این مضمون سازمان‌دهنده بر محتوایی که ایدئولوژی سوسیالیستی، مبارزه طبقاتی و روحیه انقلابی را ترویج می‌دهد تمرکز دارد. این مضامین با نقد ساختارهای سنتی، حمایت از طبقات محروم و ستایش مفاهیمی مانند آزادی و عدالت در معنای برابری، قرار بود دانش‌آموزان را به سمت پذیرش ارزش‌های چپ‌گرایانه و انقلابی سوق دهند. می‌توان گفت این مضامین نشان‌دهنده تعهد فرقه دموکرات به ایدئولوژی سوسیالیستی بود که در آن طبقات پایین جامعه (کارگران، کشاورزان) به‌عنوان قهرمانان معرفی می‌شدند، به طور مثال می‌توان به دو درس داستان سیاره (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۵۳-۱۵۶) و داستان فدائی جوان (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۵۷-۱۶۳) اشاره نمود؛ و ساختارهای موجود (مانند مالکیت زمین و بورژوازی) مورد نقد قرار می‌گرفتند. در درس محمدباقر خلخالی آمده است «ظلم و ستم بی‌حد و حساب پادشاهان و حاکمان به خلق روستایی خلخال را بسیار تحریک می‌کرد» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۷۵) یا در درس ویکتور هوگو آمده است «او نقش مهمی در افشای فرسودگی قوانین جمعیت بورژوایی و حاکمان داشت» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۲۴۹).

۵.۱.۶. ترسیم آذربایجان شوروی به مثابه الگو و شوروی به مثابه آرمانشهر

این مضمون سازمان‌دهنده بر تأثیر عمیق ایدئولوژی و مدل شوروی بر محتوای کتب درسی تأکید دارد. کتب درسی، شوروی و به‌ویژه آذربایجان شوروی را به‌عنوان الگویی آرمانی معرفی می‌کنند و از ارزش‌ها و دستاوردهای شوروی ستایش می‌کنند، در حالی که ایدئولوژی‌های رقیب مانند پان‌ترکیسم را محکوم می‌کنند. این مضامین نشان‌دهنده تلاش برای الگوبرداری از شوروی و ترویج این ایده هستند که پیشرفت و استقلال آذربایجان در گرو هم‌سویی با شوروی است. ستایش از آذربایجان شوروی به‌عنوان یک آرمانشهر توسعه‌یافته، دانش‌آموزان را به پذیرش مدل شوروی به‌عنوان راه‌حل مشکلات اجتماعی و سیاسی تشویق می‌کند. به طور مثال در درس آذربایجان شوروی آمده است «آذربایجان شوروی پس از شورویایی شدن {پیوستن به اتحاد شوروی} یک جمهوری مستقل شده و هر روز در مسیر تمدن و توسعه در حال حرکت و پیشرفت است» (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۲۲) نیز درون‌مایه درس ماکسیم گورکی، تجلیل از انقلاب اکتبر و سوسیالیسم به همراه قهرمان‌سازی از بولشویک‌های روس است (بشینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۶۵-۱۷۸).

۶.۱.۶. ترسیم تصویر متمایز از ایران

این مضمون سازمان‌دهنده با بهره‌گیری از مضامین پایه‌ای مرتبط با مفهوم ایران محتوایی را شرح می‌دهد که رابطه فرقه دموکرات با ایران را در فضایی مبهم به تصویر می‌کشد. اگرچه آذربایجان میراث دولت ماد معرفی شده بود (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۹۴) و آنگاه که سخن از دیگری مانند ترکیه می‌رفت، به عنوان جزئی از ایران (اما متمایز) به تصویر کشیده می‌شود (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۱۳) اما در بخش

مهمی از محتوای کتب درسی آذربایجان مستقل از ایران بوده و با تکیه بر تاریخ امکان تقابل این دو نیز وجود دارد. در درس صائب، آذربایجان متمایز از ایران به تصویر کشیده است (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۳). در درس ملاپناه واقف، ایران در جنگ‌های ایران و روسیه در دوره قاجار به عنوان اشغالگر به تصویر کشیده شده است: «ابراهیم خان جوانشیر با هدف دفاع از استقلال و آزادی وطن با گرجستان و روسیه متحد شده و برای مبارزه با اشغال قره‌باغ توسط شاه ایران تلاش می‌کرد» (آلتینجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۳) نیز در درس ستارخان دوگانه تبریز آزادی‌خواه و تهران مستبد ایجاد شده است: «محمدعلی میرزا و مستبدین تهران از آذربایجان و حرکات آزادی‌خواهانه آن به ترس افتاده...» (دوردونجی کتاب، ۱۳۲۵: ۱۰۱). بخش مهمی از تصویر ایران و آذربایجان با برجسته‌سازی آذربایجان در مفهوم وطن و حذف ایران از این مفهوم ساخته شده بود.

۲.۶. مضمون فراگیر

با بررسی روابط بین شش مضمون سازمان‌دهنده، می‌توان یک پدیده یا مفهوم محوری را شناسایی کرد که سایر مضامین حول آن سازمان یافته‌اند و در خدمت تبیین یا تقویت آن هستند. این مضامین به طور هم‌افزا در جهت یک هدف کلان عمل می‌کنند. ساخت هویت متمایز آذربایجان با برجسته‌سازی زبان و بازخوانی تاریخ به محوریت قهرمان‌پروری در خدمت ایجاد یک خودآگاهی متمایز برای آذربایجان هستند. آنها به پرسش «ما که هستیم؟» بر اساس پایه‌های فرهنگی، زبانی و تاریخی پاسخ داده و هویت مستقل آذربایجان را می‌سازند. جایگاه مردمی فرقه دموکرات پیشه‌وری و نهادهای آن، هویت آذربایجان مستقل را به یک ساختار سیاسی مشخص پیوند می‌زند و فرقه را به عنوان نماینده و رهبر طبیعی این ملت معرفی می‌کند.

بی‌اعتبارسازی نظم پیشین به محوریت دین و سلطنت و با برجسب کهنه‌گرایی زمینه را برای پذیرش نظم جدید و ایدئولوژی فرقه فراهم می‌کند. این مضمون به پرسش «ما چه چیزی نیستیم و چه چیزی را رد می‌کنیم؟» پاسخ می‌دهد. ترویج آرمان‌های سوسیالیسم انقلابی به همراه ترسیم آذربایجان شوروی به مثابه الگو و شوروی به مثابه آرمانشهر محتوای ایدئولوژیک این هویت و نظام سیاسی جدید را تعریف می‌کند و جهت‌گیری آن را به سمت سوسیالیسم و اتحاد با شوروی نشان می‌دهد. این دو مضمون به پرسش «ارزش‌ها و آرمان‌های ما چیست؟» پاسخ می‌دهند.

ترسیم تصویر متمایز از ایران نیز با تعریف مرزهای هویتی و سیاسی (گاه جدا و گاه بخشی از ایران اما با هویتی متمایز و مطالباتی خاص)، به تقویت حس جدایی یا حداقل تمایز عمیق آذربایجان کمک می‌کند. با توجه به این مضامین، می‌توان عبارت «تلاش سیستماتیک برای ساخت و تثبیت یک هویت آذربایجانی متمایز، با جهت‌گیری سوسیالیستی و تحت رهبری فرقه دموکرات، در تقابل با هویت ایرانی مسلط و نظم سیاسی و دینی پیشین» را به عنوان مفهوم سیاسی محوری کتب درسی فرقه دموکرات ذکر نمود و متناسب با آن مضمون فراگیر را به شکل ذیل به نگارش درآورد:

«مهندسی هویت متمایز و سوسیالیستی آذربایجان: استقرار هژمونی فرقه دموکرات در تقابل با ایران سنتی»

در شرح مضمون فراگیر بایست بیان نمود که کتب درسی دوره فرقه دموکرات پیشه‌وری، ابزاری کلیدی در یک پروژه سیاسی-ایدئولوژیک گسترده‌تر بوده‌اند. هدف اصلی این پروژه، نه صرفاً آموزش خواندن و نوشتن به زبان مادری، بلکه مهندسی و القای یک هویت سیاسی جدید برای مردم آذربایجان، به ویژه نسل جوان، بوده است. هویت سیاسی جدید با تأکید بر تمایز تاریخی، فرهنگی و زبانی آذربایجان از ایران، جهت‌گیری سوسیالیستی، مشروعیت‌بخشی به فرقه و تقابل با نظم مستقر در ایران دانش‌آموز آذربایجانی را به نحوی تربیت می‌نمود که در صورت جدایی آذربایجان از ایران در آینده (چه به عنوان یک کشور سوسیالیستی مستقل و چه به عنوان جزئی از جمهوری سوسیالیستی شورویای آذربایجان ذیل اتحاد شوروی) از این اقدام حمایت به عمل آورد.

نتیجه‌گیری

یافته اصلی پژوهش یعنی مهندسی هویت متمایز و سوسیالیستی آذربایجان و تلاش برای استقرار هژمونی فرقه دموکرات در تقابل با ایران سنتی، آشکارا یک پروژه هژمونیک را نشان می‌دهد. البته هژمونی امری ایستا و ثابت نیست، بلکه یک فرایند پویا و سیال است که در بستر روابط قدرت و از طریق نحوه تعامل ایدئولوژی رقیب شکل می‌گیرد. فرقه دموکرات، با درک اهمیت نهادهای جامعه مدنی (به تعبیر گرامشی)، نظام آموزشی و به‌طور خاص کتب درسی را به عنوان ابزاری کلیدی برای ایجاد رضایت و کسب مشروعیت ایدئولوژیک به کار گرفت. هدف، جایگزینی هژمونی مسلط دولت مرکزی ایران (مبتنی بر ملی‌گرایی فارسی‌محور، نظام سیاسی سلطنتی و نظام اجتماعی سنت‌گرای مذهبی) با یک هژمونی جدید (مبتنی بر هویت آذربایجانی متمایز، نظام سیاسی سوسیالیستی نزدیک به شوروی، نظام اجتماعی مدرن غیرمذهبی) بود.

کتب درسی، به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای جامعه‌پذیری سیاسی، وظیفه داشتند تا جهان‌بینی و ارزش‌های این هژمونی جدید را در ذهن نسل نو نهادینه کرده و آن را به مثابه «عقل سلیم» جلوه دهند. عملکرد فرقه دموکرات در ایجاد تحولات سریع فرهنگی و سیاسی از بالا، به‌ویژه در حوزه آموزش و زبان، شباهت‌هایی با مفهوم انقلاب منفعل گرامشی دارد. تحولات فرهنگی و سیاسی دوره فرقه دموکرات در آذربایجان یک دگرگونی بنیادین نبود که از دل توده‌ها و با مشارکت فعال آن‌ها برآمده باشد، بلکه بیشتر یک انقلاب از بالا بود که توسط یک گروه سیاسی سازمان‌یافته (فرقه) و با حمایت یک قدرت خارجی (شوروی) هدایت می‌شد. این فرآیند، ضمن پاسخگویی گزینشی به برخی مطالبات مردمی (مانند پذیرش و احترام به هویت محلی آذربایجانی و حمایت از طبقات محروم، ناشی از سیاست‌های ناسیونالیسم قومی دوره پهلوی اول و نظام ارباب - رعیتی)، تلاش داشت تا این انرژی اجتماعی را در جهت اهداف سیاسی و ایدئولوژیک خود (ایجاد یک هویت سوسیالیستی و همسو با شوروی) کانالیزه کند.

اصلاحات آموزشی و تدوین کتب جدید، بخشی از این استراتژی برای مدیریت و هدایت تغییرات بود. در این پروژه هژمونیک، نقش روشنفکران برجسته است. محمد بی‌ریا، علی توده و سایر نویسندگان و شعرائی که در تدوین و ترویج محتوای کتب درسی نقش داشتند، به عنوان روشنفکران ارگانیک این جریان عمل

می کردند. آن‌ها وظیفه داشتند تا ایدئولوژی و جهان‌بینی گروه حاکم جدید (فرقه دموکرات) را تدوین، تبیین و ترویج کنند و به آن انسجام بخشند. محتوای کتب درسی که بر قهرمانان ملی آذربایجان، مبارزات طبقاتی، ارزش‌های سوسیالیستی و آرمانشهر شوروی تأکید داشت، محصول کار فکری این روشنفکران بود. همزمان، این کتب به طور سیستماتیک در پی بی‌اعتبار ساختن روشنفکران سنتی و نهادهای مرتبط با هژمونی قدیم بودند. حمله به روحانیت (به عنوان نمایندگان سنت دینی و عامل عقب‌ماندگی)، نقد نظام سلطنتی و ارباب-رعیتی و کمرنگ کردن یا بازتفسیر تاریخ و ادبیات ایران در راستای اهداف جدید همگی در جهت تضعیف پایگاه‌های ایدئولوژیک نظم پیشین و روشنفکران وابسته به آن بود.

در نهایت تحلیل کتب درسی فرقه دموکرات پیشه‌وری از منظر گرامشی نشان می‌دهد که این متون صرفاً ابزارهای آموزشی نبودند، بلکه سلاح‌های کلیدی در یک نبرد هژمونیک فشرده و کوتاه‌مدت به شمار می‌رفتند. فرقه دموکرات با به‌کارگیری روشنفکران ارگانیک خود و با استفاده از راهکارهایی شبیه به انقلاب منفعل کوشید تا از طریق نظام آموزشی، یک هویت سیاسی و فرهنگی جدید را برای آذربایجان مهندسی کند و رضایت فعالانه یا منفعلانه نسل آینده را برای نظم سیاسی مطلوب خود (هویتی متمایز، سوسیالیستی و در تقابل با ایران سنتی) جلب نماید. با این حال تلاش فرقه برای ساخت هژمونی، به دلیل فقدان پایگاه اجتماعی مستقل، وابستگی به یک قدرت خارجی (شوروی) و ناتوانی در ایجاد اجماع فراگیر با شکست مواجه شد. در بیانی دیگر پروژه هویت‌سازی فرقه با ساختارهای فرهنگی و تاریخی آذربایجان که در پیوندی عمیق با عناصر اسلامی و ایرانی تکوین یافته بود، در تضادی بنیادین قرار داشت. تقابل با اسلامیت و ایرانیت در کنار ماهیت وابسته این پروژه با فافت سنتی و مذهبی جامعه آذربایجان ناهمخوان بود؛ گسستی که می‌تواند استقبال مردم آذربایجان از نیروهای دولت ایران و سقوط سریع حکومت فرقه را تبیین کند.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۰)، آذربایجان: حزب توده و فرقه دموکرات، ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، یادنامه یغما، ۴۵۴-۴۹۶.
- اطلاعات (۱۳۲۵/۹/۲۷)، سال بیست و یکم، شماره ۶۲۲۸.
- حیدری، اصغر (۱۳۹۶)، تشکیل، فعالیت و فروپاشی فرقه دموکرات آذربایجان، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- جوادی، عباس (۲۰۲۳)، ۲۱ آذر: آفتاب آمد دلیل آفتاب، تاریخ مراجعه ۱۴۰۳/۶/۵، در: <https://cheshmandaz.org/2023/12/06/>
- چمنکار، محمد جعفر (۱۴۰۲)، تأثیرات شوروی بر ساختار اقتصادی و فرهنگی فرقه دموکرات آذربایجان. تاریخ روابط خارجی، ۹۴، ۵۷-۸۰.
- شیخ‌زاده، محمد. عابدی جعفری، حسن. تسلیمی، محمدسعید. فقیهی، ابوالحسن (۱۳۹۰)، تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی. اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۱۰)، ۱۵۱-۱۹۸.

- لاهرودی، امیرعلی (۲۰۰۷)، یادمانده‌ها و ملاحظه‌ها، به کوشش یدالله کنعانی، باکو: چاپخانه نورلان.
- فلیک، اووه (۱۳۹۴)، درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- مرادی‌مراغه‌ای، علی (۱۳۸۸)، خشم و هیاهوی یک زندگی: زندگی و خاطرات غلام‌یحیی دانشیان از فرقه دموکرات آذربایجان و حزب توده ایران، تهران: نشر اوحدی.
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: بیرینجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: ایکینجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: اوچونجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: دوردونجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: بشینجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی
- --- (۱۳۲۵)، وطن دیلی: آلتینجی کتاب ابتدایی کلاس ایچون، تبریز: معارف مطبعه‌سی

References

- Abrahamian, Yervan (۱۹۹۱), Azerbaijan: Tudeh Party and Democratic Sect, translated by Ghodrattullah Ros-hani Zafaranlu, Yadnameh Yaghma, ۴۹۶-۴۵۴ [In Persian]
- Ahmadoghlu, Ramin (2019), Azerbaijani National Identity in Iran, 1921-1946: Roots, Development, and Limits. The Journal of the Middle East and Africa, 10(3), 253-278. <https://doi.org/10.1080/21520844.2019.1656455>
- Apple, Michael (2004), Ideology and Curriculum, 3rd Edition, London: Routledge.
- Chamankar, Mohammad Jafar (۲۰۲۳), Soviet Influences on the Economic and Cultural Structure of the Democratic Sect of Azerbaijan. History of Foreign Relations, ۸۰ - ۵۷, ۹۴ [In Persian]
- Ettelaat (۱۹۴۶/۱۲/۱۸), Year ۲۱, No. ۶۲۲۸ [In Persian]
- Flick, Uwe (۲۰۱۵), An Introduction to Qualitative Research, translated by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publication. [In Persian]
- Javadi, Abbas (۲۱), (۲۰۲۳ Azar: The Sun Came, the Reason for the Sun, accessed 2024/8/26, at: <https://cheshmandaz.org/۰۶/۱۲/۲۰۲۳> [In Persian]
- Lahrudi, Amir Ali (۲۰۰۷), Remnants and Considerations, edited by Yadollah Kanani, Baku: Nurlan Press. [In Persian]
- Məmmədov, Qulamhüseyn (2018), Seyid Cəfər Pişəvəri hökumətində Azərbaycan dili. accessed 2024/8/27. in: <https://milliyyet.info/tarix/seyyid-cefer-piseveri-hokumetinde-azerbaycan-dili/> [In Azerbaijani]
- Martin, James (2023), Antonio Gramsci. The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), In= <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/gramsci/>
- Moradi Maraghei, Ali (۲۰۰۹), The Fury and the Noise of a Life: The Life and Memoirs of Gholam Yahya Daneshian of the Democratic Sect of Azerbaijan and the Tudeh Party of Iran, Tehran: Ovhad Publication. [In Persian]
- Sarısan, Sadık (2018), Güney Azerbajan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu. Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 13(25), ۱۸۴-۱۶۳. [In Turkish] <http://dx.doi.org/۱۰/۱۸۲۲۰/kid.۴۸۲۲۱۹>
- Simon, Roger (1991), Gramsci's Political Thought: An Introduction, London: Lawrence & Wishart.
- Sheikhzadeh, Mohammad. Abedi Jafari, Hassan. Taslimi, Mohammad Saeed. Faghihi, Abolhasan (۲۰۱۱), Theme analysis and theme network: A simple and efficient method for explaining patterns in qualitative data. Strategic Management Thought, ۱۹۸-۱۵۱, (۱۰)۵ [In Persian]

Persian]

- Həsənli, Cəmil (2024), Təbriz-۱۹۴۶-cı il: Milli Hökumətin Zəfər və Fəciəsi, Bakı: Qanun Nəşriyyatı. [In Azerbaijani]
- Həsənli, Cəmil (2023), Güney Azərbaycan: Tarixin yol ayrıcında (۱۹۴۵-۱۹۳۹), Bakı: Qanun Nəşriyyatı. [In Azerbaijani]
- Heyet, MuhammadRıza (2020), Azərbaycan Milli Hökumətinin Kuruluşu ve Dil Politikası. accessed 2024/8/27. in:
- <https://www.tarihistan.org/azerbaycan-milli-hukumeti-nin-kurulusu-ve-dil-politika-si-yazar-m-riza-heyet/16819/> [In Azerbaijani]
- Heidari, Asghar (۲۰۱۷), Formation, Activity and Collapse of the Democratic Sect of Azerbaijan, Tehran: Institute for Contemporary History Studies of Iran. [In Persian]
- Gramsci, Antonio (1992), Selections from the Prison Notebooks, New York: International Publishers.
- --- (1946), Language of the homeland: First Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]
- --- (1946), Language of the homeland: Second Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]
- --- (1946), Language of the homeland: Third Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]
- --- (1946), Language of the homeland: Fourth Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]
- --- (1946), Language of the homeland: Fifth Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]
- --- (1946). Language of the homeland: Sixth Book for Elementary School, Tabriz: Maaref press. [In Azerbaijani]